

سیف‌الدین نظرزاده

فرهنگ‌نگاری و زبان ادبی معاصر تاجیکی

فرهنگ‌نگاری در زبان تاجیکی تاریخی طولانی دارد. این فرهنگ‌ها که به دست لغت‌شناسان مشهور دوره‌های گوناگون ساخته شده‌اند، گنجینه‌هایی بی‌بها می‌باشند که ما تا به امروز تاریخ و اصول اساسی کلمه‌سازی و اصطلاح‌آفرینی زبان تاجیکی را از روی آنها می‌آموزیم. در این آثار، مؤلفان تغییر و تحولات واژگان کهنه و نوساخت و نوپیدای زمان خود را با شرح و تفصیل ثبت کرده، برای حفظ و تکمیل به آیندگان سپرده‌اند.

اواخر سالهای دهه بیست عصر گذشته، وقتی که مسئله زبان ادبی تاجیکی و برخورد و مناسبت با لغات و اصطلاحات نو مورد بحث قرار گرفت، بیش از همه ضرورت تهیه و تدوین فرهنگ‌های نو زبان تاجیکی، مخصوصاً لغتنامه‌های اصطلاحی به میان آمد. چنین ضرورت در مواد نخستین کنفرانس علمی الفبای نو تاجیکی (لاتینی)، تاشکند (۱۹۲۹) چنین درج شده است:

«در اینجا به مناسبت تطبیق شدن الفبای نو مسئله به وجود آوردن یک کتاب لغت هم که در آموختن لفظ‌های نوشته‌شده درست تاجیکی به جای یک دستاویز اساسی خدمت نماید، خود از خود پیش آمد.»^۱

در قرارهای انجمن نخستین علمی- زبان‌شناسی تاجیکستان (۱۹۳۰) ضرورت تشکیل کمیته لغت و اصطلاحات تأکید شده، پیشنهاد گردیده است که کمیته نامبرده باید «به زودی به کار سر کند و وظیفه به زودی نشر کردن کتاب‌های لغت و اصطلاحات را نزد خود بگذارد».^۲

در رابطه با سخنان فوق باید گفت که در همین دوره اقدامات مهم علمی و دولتی به وقوع پیوست. این نخستین همایشی بود که با نام «کنفرانس یکم آموزش کادرهای تولیدی

تاجیکستان شوروی» به سال ۱۹۳۲ در لنینگراد برگزار گردید و مواد آن بعداً در دو جلد با عنوان «مشکلات تاجیکستان» منتشر شد.

بر اساس مواد این کنفرانس چنین برمی آید که حکومت تاجیکستان در آن سالها دست به اقدامی در نهایت نجیب علمی و ملی زده، از آکادمی علوم اتحاد شوروی خواسته است تا برای یافتن راههای علمی حل مشکلات مبرم اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی به جمهوری نوپا کمک نماید. حتی خواسته شده است که «تا حد امکان تمام مواد چاپ شده‌ای که به گذشته و امروز جمهوری تاجیکستان منسوب می‌باشند، محاسبه گردند».^۳

مسئله ترتیب فرهنگ‌های گوناگون، تنظیم اصول اصطلاح‌سازی زبان تاجیکی، تربیت مترجمان، تحقیق زبانهای موجود تاجیکستان و غیره در بخش «مدنیت و آموزش انسان» بررسی شد. در کنفرانس مذکور دانشمندان برجسته اتحاد شوروی، از جمله آکادمیسین س.ف. الدینبورگ (С.Ф. Олденбург)، زبان‌شناسان و شرق‌شناسان معروف ا.ا. برتلس (Е.Э. Бертелс)، ا.ا. فریمان (А.А. Фрейман)، ا.ا. زاروبین (И.И. Зарубин)، دل. یا کوبسن (Д.Л. Якобсон)، و.ا. زبیراف (В.А. Забиров)، ا.ل. ویلچیفسکی (О.Л. Вилчевский)، و.ا. بانک (В.И. Банк)، ا.ا. یاکفکین (И.И. Яковкин)، ب. عزیززی از تاجیکستان و دیگران اندیشه‌های خود را طی سخنرانی‌های علمی بیان کردند. از چگونگی بخش‌های دیگر آگاهی ندارم، ولی در بخش زبان و مسائل فرهنگ‌سازی و اصطلاح‌سازی آن به گمان ما ارزش این کنفرانس هنوز به قدر کافی شناخته نشده و مواد آن دسترس عموم علاقه‌مندان قرار نگرفته است. در انجام کنفرانس، از جمله بخش «مدنیت و آموزش انسانی» آن دایر به سخنرانی نماینده تاجیکستان، قطعنامه مخصوص قبول گردید. قطعنامه این بخش اهمیت تاریخی و ارزش علمی داشته که چنین است:

«...یکی از شرط‌های مهمترین ساختمان مدنی، مبارزه به خاطر صفت کار می‌باشد. به این نسبت در کار کمک به کادرهای جبهه مدنی تاجیکستان شوروی، در راه مبارزه به خاطر فراگیری فعالیت تکنیکی، علمی و مدنی مرکزهای علمی اتحاد شوروی جای اساسی را اشغال می‌کنند. از این رو وظیفه‌های نزدیک‌ترین مرکزهای علمی اتحاد شوروی جهت مساعدت ساختمان مدنی در تاجیکستان عبارت می‌باشند از:

۱. آموزش (تحقیق) زبان تاجیکی و زبانهای دیگر ملت‌های تاجیکستان شوروی؛
 ۲. کارکرد اصول‌های اصطلاح‌سازی رشته‌های تکنیکی و هم رشته‌های اجتماعی-اقتصادی، بویژه برای مفهوم نو بعدانقلابی که به مناسبت آغاز ترجمه آثار کلاسیکان مارکسیسم - لنینیسم به زبان تاجیکی یک قطار کارهای دیگر دایر به فن‌های مخصوص، کتاب‌های درسی باثبات و... اهمیت خاصه پیدا کرده است؛
 ۳. آماده کردن مترجمان زبان‌دار و مجهز به اسلوب مارکسیستی - لنینیستی؛
 ۴. ترتیب دادن فرهنگ کامل اصطلاحاتی زبان تاجیکی.
- برای تطبیق این وظیفه از حکومت تاجیکستان شوروی خواهش کرده شود که در نزد کمیته مرکزی اجرائیه شورای کمیسران خلق تاجیکستان تاجیکستان شوروی کمیسیون مخصوص لغت از جمله نمایندگان سازمانها و مؤسسه‌های علمی و مدنی- معرفتی محلی، نمایندگان آکادمی علوم اتحاد شوروی و دیگر انستیتوهای اتفافی تأسیس دهد.
- متحد کردن تمام فعالیت لغت‌سازی که در تاجیکستان شوروی جریان دارد، باید جزء وظایف کمیسیون مخصوص لغت باشد»^۴.

با هدف عملی کردن توصیه و پیشنهادهایی که در این کنفرانس و در مجلس و مشورت‌های جمهوری بیان شد و مخصوصاً بنا به اهمیت فوق‌العاده جنبه ایدئولوژی یافتن مسئله مفهوم و اصطلاحات زبان و تهیه فرهنگ‌ها که در جریان کنفرانس هم ذکر گردیده

بود، با ابتکار وزارت معارف، نشریات دولتی تاجیکستان شوروی، با قرار شورای کمیسیون مردمی تاجیکستان، ابتدای سالهای دهه ۳۰ هیئتی زیر نظر استاد صدرالدین عینی هیئت مخصوص (س.ر. علیزاده، اسماعیلزاده، ر. هاشماف، م. یوسفاف و دیگران) تشکیل شد و به ترتیب و تهیه لغت روسی- تاجیکی آغاز به کار کرد.

بر فرهنگ‌نویسان و فرهنگ‌شناسان معلوم است که ساختن چنین لغت‌نامه‌ای در آن سالها هم از نگاه علمی و هم از نظر سیاسی کاری بسی مشکل و پرمسئولیت بود. اول آنکه این لغت از جهت سبک و اسلوب، ساختار و معیارهای فرهنگ‌سازی و سنت‌های فرهنگ‌نویسی گذشته زبان تاجیکی تفاوت داشت. آن باید بر اساس آخرین اصولها و دستاوردهای علم فرهنگ‌سازی جهانی تدوین می‌شد. دوم آن که این لغت‌نامه دوزبانه (روسی-تاجیکی) بود که چنین تجربه نیز در تاریخ فرهنگ‌نویسی کم سابقه بود. البته، تا جایی که می‌دانیم چنین کوشش‌ها و تجربه‌هایی در زمینه ترتیب لغت‌نامه روسی-تاجیکی صورت گرفته بود، مانند «لغت روسی به فارسی لهجه‌های کشورهای ترکستان»- و.پ. نالفکین (قازان ۱۸۸۹) عبارت از ۱۰ هزار لغت و عبارت و دو لغت‌نامه دیگر فارسی-روسی که از طرف شاه‌حیدر حاتم‌شایف تهیه شده بودند (تاشکند ۱۹۱۳). ولی این کارها بسیار مختصر و محدود و تجربه‌های حاصل‌شده از آن هم فشرده و ابتدایی‌تر بودند. سوم آنکه در این دوره زبان تاجیکی وارد مرحله نو رشد خود می‌شد و وظیفه‌های اجتماعی آن هم دیگرگون شده بودند. نسبت به رشته لغت‌سازی و اصطلاح‌گزینی نیازهای نو و طلبات شدید پدید آمده بود که آن همه باید در این لغت‌نامه انعکاس می‌یافت. در هر صورت، با وجود تمام مشکلات و مسئولیت سال ۱۹۳۳ جلد اول و سال ۱۹۳۴ جلد دوم این لغت با نام «لغت کامل روسی- تاجیکی» نشر شد.

باید گفت که این نخستین کوشش در راه ترتیب و تدوین لغت‌نامه مفصل و مکمل دوزبانه بود. از آنجا که فرهنگ‌ها منبع اساسی و باعتبار واژگان هر زبان می‌باشند، بنابر این، مهمترین وظیفه لغت‌نامه مذکور آن بود که مفهوم و اصطلاحات نو را که در زبان مردم و صفحه‌های روزنامه و مجلات به صورت درست و نادرست جاری می‌گردید، گلچین کرده، کلمه‌های هم‌معنای آنها را یافته و ساخته و خواه به شکل ترجمه و اقتباس به زبان تاجیکی بیان و در نهایت معنای صحیح لغوی و شکل درست دستوری و املائی آنها را ثبت نماید، تا آن برای نیازمندان و سوادآموزان به حیث راهنما خدمت کند. از این لحاظ و بنا به دلایل دیگر همچون چون نبودن تجربه کافی ترتیب لغت‌های دوزبانه، فقدان متخصصان آماده و لغت‌شناسان زبان‌دان، ناآشنا با اسلوب و اصول‌های نو ساختار چنین فرهنگ‌ها و امثال اینها، باعث شد که لغت‌نامه مذکور بی‌عیب و نقصان نباشد.

از ابتدا، برای ترتیب این لغت‌نامه، «لغت تفصیلی زبان روسی» - ا.ا. دال (И.И. Доль) اساس قرار داده شد. این لغت‌نامه چنان که می‌دانیم در آخر سده ۱۹ تألیف شده و طبیعی است که لغات و اصطلاحات نو زبان روسی را فرا نمی‌گرفت. لغت‌نامه تفسیری دیگری که واژگان نو زبان روسی را در بر گیرد، تا آن زمان موجود نبود. چنین لغت‌نامه با نام «لغت تفسیری زبان روسی» (زیر نظر دا. اوشاکوف - Д.И. Ушаков) در چهار جلد تنها سال ۱۹۳۴ از چاپ برآمد.

مرتبان «لغت کامل روسی - تاجیکی» بی‌خبر از عاقبت سیاسی این کار، از دیگر لغت‌نامه‌های محدود اجتماعی و سیاسی روسی نو استفاده نکرده بودند. به این دلیل بسیار لغات و اصطلاحات «انقلابی» آن دوره در لغت‌نامه مذکور انعکاس نیافته بود که این اشتباه بزرگ سیاسی در آن دوره محسوب می‌شد. در نتیجه بعد از چاپ جلد اول (۱۹۳۳) بحث و انتقاد آن آغاز گردید. نقد و بررسی‌های این لغت‌نامه را به دو دسته می‌توان تقسیم کرد:

یکی نقد و تقریظ‌هایی بودند که علمی محض بودند و در آنها دانشمندان و صاحب‌نظران، چنان که رسم عالمان واقعی است، بازیافت‌های مثبت و لغزش‌ها و کمبودهای این لغت‌نامه را تحلیل و ارزیابی کرده، برای تکمیل و اصلاح آنها چاره‌های سودمند توصیه می‌کردند. دسته دوم عیبجویی و ایرادگیری‌هایی غیر علمی بودند که جنبه سیاسی داشتند. حتی در محفل معتبر علمی «کنفرانس اول آموزش نیروهای تولیدی تاجیکستان شوروی» (لنینگراد ۱۹۳۲)، که بار نخست این لغت‌نامه (تنها جلد ۱ آن، زیرا جلد ۲ سال ۱۹۳۳ نشر شد) و عموماً مسئله ضرورت تهیه لغت‌نامه‌های نو زبان تاجیکی به طور مفصل و علمی مورد بررسی قرار گرفت، این دو برخورد نسبت به لغت‌نامه مذکور آشکار بود.

در کنفرانس، سخنران اساسی در موضوع لغت‌های زبان تاجیکی و محرر لغت روسی-تاجیکی مورد بحث، ایران‌شناس معروف زمان شوروی ی. برتلس بود. جالب اینجا است زمانی که در تاجیکستان در مطبوعات بحث‌ها پیرامون زبان ادبی تاجیکی ادامه داشت و ساده‌گرایی و عامه‌گرایی در این خصوص گاه به افراط می‌رسید، دانشمند دوران‌دیش در آغاز سخنرانی خود گویی به آنها مراجعت کرده، چنین می‌گوید:

«محنت‌کشان تاجیکستان از ما نشریه‌های ساده‌شده و متن‌های آسان‌گردیده نمی‌خواهند، بلکه انتظار ترجمه کلاسیکان مارکسیسم-لنینیسم، انتظار ترجمه ادبیات تکنیکی به زبان مادری خویش را دارند».^۵ یعنی به آن زبان «عامه‌فهم» و «گفتگوی عامه» گمان است که زبان تاجیکی از عهده این کار برآید. به این مناسبت نشر لغت‌نامه‌های روسی-تاجیکی و تاجیکی-روسی بی‌شبه اهمیت فوق‌العاده داشتند.

به عقیده او از لحاظ اولویت، ترتیب آماده‌سازی لغت‌نامه‌ها باید چنین باشد: تاجیکی-روسی، روسی-تاجیکی، لغت‌نامه تفسیری زبان تاجیکی، لغت‌نامه کامل اصطلاحات و در نهایت لغت‌نامه املائی - در شکل راهنما.^۶

در مورد لغت‌نامه روسی - تاجیکی ایرادهای محرر چنین بود:

- انتخاب واژگان روسی و آن هم البته به دلیل نبودن لغت‌نامه مناسب. چنان که اشاره شد، لغت‌نامه تاجیکی - روسی مذکور از روی لغت‌نامه تفسیری زبان روسی ا.ا. دال ساخته شده بود که آن لغات و اصطلاحات تحولات اواخر سالهای دوران معاصر روسی را در بر نمی‌گرفت؛
- کم و ناکافی بودن عبارات؛
- «خست» در تفسیر لغت. در آن معمولاً دو معنای کلمه آورده شده، معانی ثانوی آورده نشده است.^۷

ولی با وجود کمبودهای بالا ا. برتلس تأکید می‌کند که به هیچ وجه «این لغت‌نامه را کاملاً غیررضایت‌بخش نامیدن ممکن نیست. بنا به ضرورت عظیم نسبت به فرهنگ‌ها، این لغت‌نامه در هر صورت، حتی در همین شکلی که حالا دارد، باید چاپ شود». زیرا به اندیشه او «این لغت‌نامه به زودی منتشر شده و دیری نگذشته مسئله چاپ دیگر آن پیش می‌آید. آنگاه وی تکمیل شده و موافق طلبات امروزی دوباره نشر خواهد شد».^۸

ایرادهای محرر راجع به لغت تاجیکی - روسی خیلی بیشتر و جدی‌ترند. ضمناً بایستی گفت که جلد اول این لغت‌نامه آن روزها آماده و به نشریات سپرده شده بود و جلد دوم در عرفة انجام قرار داشت. محرر این لغت هم ا. برتلس بود. بنابر این در سخنرانی خود عاید به آن تأکید می‌کند که این لغت‌نامه به دلایل ذیل نمی‌تواند پاسخگوی طلبات امروزی باشد. پیش از همه به فکر او معلوم نیست که این لغت‌نامه برای چه منظوری ساخته شده است. «مثلاً برای خواندن و ترجمه روزنامه‌ها و کتابهای موجود در تاجیکستان کافی نیست. من یک مقاله را از روزنامه‌ای تاجیکی گرفته، کوشش کردم که با کمک این لغت‌نامه (هرچند توسط ۱ جلد موجود آن) آن را ترجمه کنم. هنگام ترجمه در سه ستون نه چندان حجیم مقاله، حدود ۳۵ کلمه

یافتیم که در لغت‌نامه موجود نبودند، حال آن که آنها اصطلاحات بسیار ضروری زمان شوروی ما بودند و هر کدام در حیات روزمره به کار می‌روند. سبب نبودن این کلمه‌ها در آن است که این لغت‌نامه هیچ بر اساس دوره معین تاریخ زبان تدوین نشده است. از اینجا معلوم می‌شود که هنگام ترتیب این لغت‌نامه، زبان مطبوعات لحاظ نشده است.^۹

دیگر اینکه «لغت‌نامه پر از کلمه‌های تصادفی و نالازم بوده، در عین زمان بسیار لغات ضروری در آن جای خود را نیافته‌اند. مثلاً در لغت‌نامه کلمه «بلشویک» موجود نیست».^{۱۰}

بنابر این محرر تقریباً ۳۰ درصد (حدود ۳۰ هزار) کلمه‌های دوره گذشته، از قبیل اصطلاحات مربوط به فقه اسلامی، نامه‌های پیامبران، اصطلاحات دیوانی و درباری، اصطلاحات پراکنده کسب و کار گوناگون و امثال آن را از لغت‌نامه خارج کرده است.

ایراد دیگر محرر آن است که این لغت‌نامه بر اساس فرهنگ‌های «برهان قاطع» و «غیث اللغات» ترتیب داده شده است که آنها نمی‌توانند زبان معاصر تاجیکی را انعکاس نمایند.

در پایان وی با افسوس می‌افزاید که با وجود کوشش‌های فراوان نتوانسته است نواقص و خطاهای پرشمار این لغت‌نامه را اصلاح نماید. از این رو، به خلاصه‌ای می‌آید که «این لغت‌نامه را به این شکل نباید چاپ کرد. لازم است که لغت تاجیکی- روسی از نو و بر اساس اصول کاملاً دیگر ترتیب داده شود».^{۱۱}

کار در مورد تکمیل این لغت‌نامه باید با جلب مواد تازه و نوترین امروزه از نو سر کرده شود. گذشته از این، به فکر او باید لغت‌نامه‌ای بر اساس اصولی کاملاً دگرگونه ترتیب داده شود که علاوه بر زبان ادبی، زبان گفتگویی را نیز فرا گیرد. برای ترتیب دادن چنین لغت‌نامه‌ای باید «داندگان برجسته زبان تاجیکی، خصوصاً رفیق عینی جلب کرده شوند».^{۱۲}

«زیرا از او داناتر به زبان تاجیکی را ما در تمام دنیا نداریم».^{۱۲}

لغت‌نامه دیگری که از نظر ا. برتلس در آن زمان برای رشد زبان ادبی تاجیکی در جای دوم قرار داشت، لغت‌نامه تفسیری زبان تاجیکی بود. چنان که می‌دانیم طرح تهیه چنین لغت‌نامه‌ای قبلاً در سال ۱۹۳۰ ترتیب داده شده بود. این لغت‌نامه نه تنها زبان ادبی تاجیکی، بلکه «تمام لهجه‌های موجود تاجیکستان» را باید فرا می‌گرفت. ولی قبلاً باید اصول جمع‌آوری واژگان این لغت‌نامه بسیار سنجیده و دقیق معین کرده می‌شد، تا «در آن هیچ چیز مهم فراموش نشود و لغت‌نامه واقعاً هم کامل باشد»^{۱۳} و...

وی سپس اهمیت فوق‌العاده مهم لغت اصطلاحات را برای زبان تاجیکی خاطر نشان کرده، پیشنهاد می‌نماید که قبل از آغاز کار باید معیارهای علمی ساختار آن مقرر گردد. از ایجاد و ساختن اصطلاحات نو با وسایل داخلی زبان تاجیکی نیز نباید هراسید.

در بررسی نظریه‌های علمی ا. برتلس، دانشمندان بزرگی مثل آکادمیسین س.ف. الدینبرگ (С.Ф. Олденбург) و دیگر محققان و زبان‌شناسان معروف و نمایندگان حزبی و دولتی شرکت نموده، یک سلسله توصیه‌های جالب علمی راجع به اهمیت لغت‌سازی برای زبان تاجیکی، تکنولوژی و معیارهای آن و طرز و اصول گزینش اصطلاحات نو اجتماعی-سیاسی پیشنهاد کرده‌اند. بنا به اهمیت علمی و عملی این پیشنهادها در زمینه لغت‌سازی نو زبان تاجیکی در آن سالها و امروز، برخی نمونه‌های این پیشنهادها را ذکر می‌کنیم.

به عقیده یکی از شرکت‌کنندگان فعال این کنفرانس و آ. زبیراف «پیش از همه ما باید لغت‌نامه روسی-تاجیکی ترتیب دهیم و در جای دوم از لحاظ اهمیت لغت‌نامه اصطلاحات قرار دارد. زیرا ما همه‌روزه از طریق روزنامه‌ها به مردم اصطلاحات گوناگون پیشنهاد می‌نماییم، ولی متأسفانه روزنامه‌های ما تا حال به طور کامل برای عامه فهما نیستند.

لغت‌نامه‌های مختصر واژگان سیاسی و اقتصادی و فنی و تخصصی که در روزنامه‌ها و می‌خورند، باید در نوبت اول چاپ شوند تا آنکه بعد آنها را جمع‌آوری و به یک سیستم در آورده، یک لغت‌نامه کامل اصطلاحاتی بسازیم»^{۱۴}

طبق گفته سخنان در جلد اول لغت‌نامه تاجیکی- روسی، کلمه‌های کاملاً نالازم مشاهده می‌شود. اما روشن است که به مرور زمان لازم می‌شود که مسئله ترتیب لغت‌نامه تاریخی به میان گذاشته شود تا نه تنها معنای کلمه‌های زنده، بلکه معنای لغات قدیمی شرح دهند. چنین لغت‌نامه در آینده بسیار لازم می‌شود.^{۱۵}

سخنان دیگر آل. ویلچیفسکی (О.Л. Вилчевский) گفت که «مشکلات ترتیب دادن چنین لغت‌نامه (لغت‌نامه دوزبانه) در آن است که این و یا آن اصطلاح حرف به حرف ترجمه گردد و یا کلمه هم‌معنای ظاهری آن پیدا کرده شود.

مشکل‌تر از آن یافتن لغت هم‌معنای اصطلاح از جهت ماهیت آن می‌باشد. یعنی پیدا کردن آن گونه لغتی که به مفهوم موجود در بین مردم مطابقت کند. «مثلاً ترجمه لغت «بلشویک» مشکل نیست، ولی پیدا کردن اصطلاح هم‌معنای آن در زبان مشکل‌تر است». و یا در مورد جاری کردن و طرز نوشت برخی اصطلاحاتی همچون «гидростанция» در زبان تاجیکی عقیده دارد که «اگر چنین اصطلاحات به همین شکل (با حرف «گ») در بین مردم معمول شده باشد، چاره دیگر نیست. ولی لغت و اصطلاحاتی هستند که از طریق مکتب و تحصیل منتشر می‌شوند. مثلاً «گگل (هگل)» (Гегел) چرا با همین شکل تخریب‌شده قبول شود، حال آنکه در زبان تاجیکی صامت «ه» وجود دارد و می‌توان شکل درست آن «هگل» (Хегел) را پذیرفت و... فقط با نظر داشت هر آن چیز نوی که در ساختمان تاجیکستان وارد شده است و هر آن دگرگونی‌هایی که در تفکر تاجیکان رخ داده است، ما می‌توانیم هم لغت نو و هم زبان ادبی تاجیکی را بسازیم».^{۱۶}

دانشمند مشهور، آکادمیسین س.ف. الدینبرگ (С.Ф. Олденбург) نیز نظریه‌هایی نو و پیشنهادهایی ارزشمند دایر به اصول لغت‌سازی ابراز نموده است. او تا اندازه‌ای نارسایی‌ها و ناکامی‌های لغت‌نامه نامبرده را عیب مرتبان نمی‌داند و مسبب آن را عواملی مانند نبودن لغت‌نامه نو تفسیری زبان روسی حساب می‌کند. «شاید نواقصی که ما در لغت‌نامه روسی-تاجیکی مشاهده می‌کنیم، به این سبب رخ داده باشد (یعنی به دلیل نبودن لغت‌نامه تفصیلی زبان روسی)، زیرا واژگان از فرهنگ‌های موجود گرفته شده‌اند، در حالی که مقدار زیاد این کلمه‌ها (در این باره من از ۲۷ متخصص پرسیدم) هرگز استعمال نمی‌شوند».^{۱۷}

سپس به نظریه و تکنیک لغت‌سازی از نظر انتقادی و ایجاد کاری نگریسته، تأکید می‌کند که «نباید لغت‌نامه عمومی را از حد زیاد با اصطلاحاتی که جای آنها در لغت‌نامه مخصوص اصطلاحاتی می‌باشد پر کرد، زیرا در آن صورت ما چنان لغت‌نامه‌های عظیم می‌سازیم که استفاده از آن ناممکن می‌گردد و باز هم به طور ضروری تمام مواد لغوی نمی‌توانیم بازتاب دهیم. به همین دلیل باید از لغت‌نامه عمومی اصطلاحات دست کشید و چند لغت‌نامه مستقل نسبتاً مختصر اصطلاحاتی ساخت. مثلاً در حال حاضر برای سایر تحقیقات جغرافیایی به اصطلاحات تاجیکی جغرافیایی ضرورت پیش آمده است. ما آنها را نمی‌دانیم. چنین لغت‌نامه هنوز وجود ندارد. لازم است که هم‌اکنون چنین لغت‌نامه نه چندان بزرگ چاپ شود. فرهنگ‌های بزرگ باید بسیار احتیاط کارانه ساخته شوند... چنین فرهنگ‌ها باید برای استفاده عموم نشر گردند».^{۱۸}

به نظر زبان‌شناس معروف ا.ا. فریمان (А.А. Фрейман) کمبود اساسی لغت‌نامه مذکور در آن است که مرتبان وظیفه خود را درست نفهمیده‌اند که لغت‌نامه علمی زبان معاصر می‌سازند و یا لغت‌نامه عمومی زبان تاجیکی. یعنی به مواد لغوی به طور انتقادی برخورد نکردند.

همزمان او یادآوری می‌کند که «در میان مواد لغت‌نامه یک تعداد کلمه‌هایی وجود دارند که برای تاریخ زبان فوق‌العاده مهم می‌باشند. این کلمه‌ها تا حال در هیچ فرهنگ فارسی ثبت نشده‌اند. آنها منسوب به زبان تاجیکی می‌باشند و بسیار حیف است اگر آنها در لغت‌نامه انعکاس نیابند. باید لغت را تکمیل و چیزهای نالازم را خارج کرد، ولی بنابر ضرورتی که تاجیکستان به این لغت‌نامه دارد، به هر حال آن را باید چاپ کرد».^{۱۹}

یک اندیشه بسیار جالب دیگر که از طرف محقق زبان تاجیکی دا. یاکوبسون (Д.А.Якобсон) بیان شد و متأسفانه تا حال جای آن در فرهنگ‌سازی و اصطلاح‌شناسی تاجیک خالی است، مسئله لغت‌نامه تفصیلی اصطلاحات سیاسی می‌باشد. به فکر او «به غیر از لغت‌نامه‌های اساسی باید در نزدیک‌ترین فرصت لغت‌نامه تفصیلی سیاسی تاجیکی را آماده کرده، به خواننده تاجیک داد، زیرا چنان که تجربه نشان می‌دهد، مهمترین مقالات روزنامه‌ها به عامه نمی‌رسند و اگر حتی محتوای آنها به طور کلی فهما باشد، اما لغات مستقل ممکن است نارسا باشند».^{۲۰}

در برابر چنین اندیشه‌های عالمانه و تحلیل و بررسی‌های عمیق علمی در کنفرانس، اشخاص وظیفه‌داری نیز بودند که موضوع بحث را از نگاه طبقاتی و سیاسی ارزیابی می‌کردند. مثلاً یکی از این افراد ا.ا. زیلینکو (Е.А. Зеленко) بود که ساختن لغت‌نامه‌ها را مسئله مهم دولتی شمرده، چنین می‌گوید:

«ترتیب دادن لغت‌نامه‌ها تنها یک انجام وظیفه فنی نیست. در لغت‌نامه باید سیاست ملی لنینی ما انعکاس یابد. از این نظر در شرایط ساختار سوسیالیستی لغت اهمیت زیاد دولتی کسب می‌کند.» سپس از سبب آن که در لغت‌نامه مذکور اصطلاح «بلشویک» نیست، به خشم می‌آید و چنین علاوه می‌کند: «مثلاً اینجا گفته شد که در لغت‌نامه روسی-تاجیکی کلمه‌های «بلشویک» و «بلشویسم» نیست. به فکر من لغتی را که بدون این کلمه‌ها برآید، آن

را باید نابود کرد. در غیر این صورت، آن لغت‌نامه اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی محسوب نمی‌شود».^{۲۱}

در جای دیگر حتی خواستار می‌شود که به لغات و اصطلاحات عادی معنای سیاسی داده شود. مثلاً به اندیشه‌ی او کلمه «НЬТИК» (نالان) در آن شرایط معنای دیگری نیز پیدا کرده است. «НЬТИК» اکنون کسی را می‌گویند که در ساختار سوسیالیستی شریک نشده، در راه طبقه کارگر که برای تحکیم پیروزیهای خود و برطرف کردن هر گونه مشکلات در حال رفتن است، خلل می‌رساند. و اگر این معنی کلمه را نیز لغت‌سازان ندهند «پس این لغت‌نامه نشده، بلکه مشق ادبی خواهد بود».^{۲۲}

جالب آن است که وزیر معارف جمهوری تاجیکستان ناصراف که سخنران اساسی دایر به مسائل گوناگون تاجیکستان در این کنفرانس بود، شاید نظر به تقاضای وظیفه دولتی بود که همچنان از موقع سیاسی سخنرانی نمود: «لغت‌نامه تاجیکی - روسی بر مبنای دیدگاه طبقاتی برای ما بیگانه ترتیب داده شده بود. آنها از فرصت استفاده برده، کوشش می‌کردند که لغت‌نامه زیر چاپ را با اصطلاحاتی که ممکن بود دشمنان طبقاتی ما از آنها استفاده برند، پر کنند. توجه مناسب به چنین عمل‌ها از جانب ارگان‌های حزبی و دولتی تاجیکستان داده شد. وظیفه ما از آن عبارت است که کتابی بسازیم که برای رشد مدنیت شکلاً ملی و مضموناً سوسیالیستی و ساختار سوسیالیستی در تاجیکستان به ما کمک کند».^{۲۳}

جای تأسف است که در تاجیکستان عقیده دستة دوم انتشار و طرفداران بیشتر پیدا کرد و حتی توجهی به جنبه‌های علمی لغت‌نامه که از طرف عالمان و زبان‌شناسان برجسته شوروی بیان شده بود، نشد و تنها کمبودهای قابل اصلاح آن هم به طور برجسته‌تر در بررسی و مقالات این مؤلفان نشان داده شد. چنین برخورد و ارزیابی این لغت‌نامه تا نیمه دوم سالهای دهه ۵۰ همان عصر ادامه یافت. مثلاً یکی از اصطلاح‌شناسان و اصطلاح‌گزینان اساسی زبان

تاجیکی در زمان شوروی کلانتراف ی. ا. در مقالات خود راجع به فرهنگ‌های نو زبان تاجیکی و مسائل اصطلاحاتی آن اساساً همان نارسایی و ایرادهایی که در کنفرانس یادشدهٔ لنینگراد (۱۹۳۲) بیان گردیده بود، تکرار کرده، آنها را علت اساسی «عاموی» نشدن این لغت‌نامه می‌شمارد.^{۲۴}

در هر صورت، پس از نشر هر دو جلد «فرهنگ کامل روسی- تاجیکی» (Таджикгосиздат)، (استالین‌آباد، ۱۹۳۲ و ۱۹۳۴) در نتیجهٔ این دسیسه‌های سیاسی لغت‌نامه از استفاده برداشته شد. لغت‌نامهٔ تاجیکی- روسی اصلاً روی چاپ را ندید و طبق معلومات کلانتراف ی. ا. وی تنها به صفت مواد در چاپ لغت‌نامهٔ نو تاجیکی- روسی سال ۱۹۴۶ استفاده شد.^{۲۵}

بی‌شبهه لغت مذکور قابل اصلاح و تکمیل بود. کلمه‌های «بلشویک»، «بلشویسم» و سایر اصطلاحات اجتماعی و سیاسی مُرَوِّج روز را هم در آن وارد کردن، کاری مشکل نبود. به گمان ما، علت در مسئلهٔ اصول‌های ایدئولوژی و اسلوبی بود. مبارزه میان دو جریان وجود داشت، یکی طرفداران اصطلاح‌سازی بر اساس معیار و منابع ملی و دیگری طرفدار اقتباس‌گیری از زبان روسی به روش سیاسی زمان. حال آنکه اکثر اصطلاحات این لغت‌نامه که به «پان‌ایرانیسم» و «پان‌اسلامیسم» و «ملت‌گرایی بورژوازی» محکوم شدند، مثل انجمن، شورا، جمهوری، مجله، حیات‌شناسی، پیشاهنگ، سرنشین، انقلاب، رنجبر، فرقه و ... امروز که موانع سیاسی برطرف شدند، بدون تعصب در زبان معاصر تاجیک به کار برده می‌شوند. برای درک درست مشکلات، تیرگی فضای سیاسی و پیچیدگی شرایطی که در آن سالهای فرهنگ‌سازی و عموماً مهمترین مسئلهٔ زبان معاصر تاجیک حل وجود داشت، تنها مثال زیرین کافی است:

در بایگانی کمیته اصطلاحات ریاست آکادمی علوم تاجیکستان و به اصطلاح امروزی حسابات بنیاد تاجیکستانی آکادمی فنهای اتحاد شوروی، گزارش‌نامه‌ای پیدا شد که در آن به طور فشرده فعالیت علمی بنیاد مذکور در سالهای ۱۹۳۳-۱۹۳۸ بیان شده است. گزارش‌نامه در ۲۶ صفحه از طرف کاتب علمی بنیاد گوبین ا.ک. تهیه شده، از ۵ بخش عبارت می‌باشد.

در بخشی که به فعالیت شعبه تاریخ و زبان‌شناسی اختصاص دارد، چنین آمده است: «در آن (در شعبه تاریخ و زبان‌شناسی) مدت طولانی دشمنان خلق که اکنون حبس شده‌اند، کار می‌کردند. شعبه در گذشته به طور خائنه کار خود را سازمان داده بود. لغت‌نامه‌هایی که ترتیب داده می‌شدند، سراپا پر از اقتباس از گفته‌های اربابان ملتگرا و مثال‌ها از دوران فتودالی بودند. مسئله‌های مبارزه‌های انقلابی، مسئله‌های انقلاب پرولتاری از جمله موضوع‌های بخش افتاده بودند. کارهای انجام‌داده شده اکنون در حال تفتیش می‌باشند». به همین نسبت سال ۱۹۳۸ مطابق قرار شورای کمیسیون مردمی تاجیکستان شوروی این بخش از نو تشکیل و انستیتو زبان و الفبا (خط) به آن داخل کرده شد. سپس به خاطر «تقویت» آن - طوری که در این حسابات می‌خوانیم، «سه عضو حزب کمونیستی بلشویک از آن جمله دو نفرشان نامزد علم و یک نفر عضو سازمان لنینی کمونیستی جوانان سراسر شوروی به کار شامل کرده شدند».

مطابق این سند، وضع فرهنگ‌سازی و لغت‌نامه‌نویسی در زمان ترتیب این گزارش (سال ۱۹۳۸) به طور ذیل است:

«در حال حاضر در بخش زبان شعبه یک گروه لغت‌ها را ترتیب داده شده‌اند: لغت عمومی روسی - تاجیکی با همکاری انستیتو شرق‌شناسی (منظور انستیتو شرق‌شناسی آکادمی فنهای اتحاد شوروی) در حجم ۴۵۰۰۰ کلمه، کارهای آماده‌گی برای ترتیب دادن لغت‌نامه تاجیکی - روسی آغاز گردیده است. یک گروه لغت‌نامه‌های سیاسی، شیمی، ریاضی و

دیگر اصطلاحات به آخر رسیده برای چاپ آماده می‌شوند. لغت‌نامه‌ی املا به آخر رسیده است...».

سپس باز تأکید می‌شود که «کامیابی‌های کار بنیاد باز بیشتر می‌بود، اگر در ریاست آن در طول چند سال دشمنان خلق کار نمی‌کردند. از سال ۱۹۳۵ تا آخر سال ۱۹۳۷ کاتبان علمی بنیاد (اوروبایوف و پتروف) خیانتکاران مستقیم که اکنون حبس شده‌اند و یا اشخاص نالایق برای کارهای ریاست بودند که وظیفه‌های بنیاد را درک نمی‌کردند»...

در آخر تدوین‌کننده گزارش چنین خلاصه می‌کند: «پس از نابود کردن دشمنان خلق که در تاجیکستان شوروی عمل می‌کردند، کمیته مرکزی حزب کمونیستی تاجیکستان (بلشویک‌ها) توجه بیشتر به اوضاع بنیاد ظاهر کرده، برای بهبود کار آن و رفع عاقبت خیانت‌ها فعالانه یاری می‌رسانند».

حاصل زیانبار برخوردهای غیرعلمی و سیاست‌بازی‌ها باعث شد که ترتیب و تهیه فرهنگ‌های دوزبانه تفصیلی و لغت‌نامه‌های اصطلاحات اجتماعی-سیاسی که هم علم واژه‌شناسی و اصطلاح‌سازی تاجیک و هم جامعه وسیع آموزگاران، مترجمان، روزنامه‌نگاران و عموماً تمام اهل جامعه در آن وقت به آنها نیاز شدید داشتند، به مدت طولانی به تأخیر افتاد. به طور کلی فعالیت فرهنگ‌سازی را در این دوره در تاجیکستان به دو بخش می‌توان تقسیم کرد ممکن است: تهیه و ترتیب لغت‌های دوزبانه روسی-تاجیکی، تاجیکی-روسی، تفصیلی، املائی که هدف گوناگون داشتند و برای مکتب و معارف، مترجمان و مطبوعات و البته فرهنگیان تألیف شده بودند.

بخش دوم لغت‌نامه‌های اصطلاحی بودند که مفهوم و اصطلاحات رشته‌های علم و فن و حیات اجتماعی و سیاسی را فرا می‌گرفتند و بیشتر برای گروه‌های تخصصی ساخته شدند.

پی نوشتها:

۱. الفبای نو. نخستین کنفرانس لاتینی تاجیکی // راهبر دانش، شماره ۱، ژانویه ۱۹۳۰، ص ۲.
۲. رک: تاجیکستان سرخ، ۳ سپتامبر سال ۱۹۳۰.
۳. مسائل تاجیکستان (مواد کنفرانس اول دایر به قوه‌های تولیدی تاجیکستان شوروی، لنینگراد، جلد ۱-۱۹۳۳، جلد ۲-۱۹۳۴)
۴. آثار (اثرها)، جلد ۲، ص ۱۸۰.
۵. برتلس ی. راههای ساختن فرهنگهای تاجیکی در کتاب آثار، جلد ۲، ص ۱۷۷.
۶. همان جا.
۷. اثرها، جلد ۲، ص ۱۷۸.
۸. همان جا.
۹. اثرها، جلد ۲، ص ۱۷۹.
۱۰. همان جا.
۱۱. همان جا.
۱۲. همان جا.
۱۳. آثار، جلد ۲، ص ۱۸۳.
۱۴. همان جا.
۱۵. همان جا.
۱۶. همان اثر، ص ۱۸۲.
۱۷. همان جا.
۱۸. همان جا، ص ۱۸۳.
۱۹. همان اثر، ص ۱۸۳.
۲۰. همان اثر، ص ۱۸۳.
۲۱. همان اثر، ص ۱۸۳.
۲۲. همان اثر، ص ۱۸۵.
۲۳. همان اثر، ص ۱۹۱.
۲۴. کلانتراف ی. ۱.
۲۵. کلانتراف ی. ۱.